

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین و عوامل مؤثر بر تبدیل بهره‌برداری‌های دهقانی به تعاونی

مصطفی ازکیا^{۱*}، سیداحمد فیروزآبادی^۲

۱ استاد گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

۲ استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت ۸۶/۳/۲۶، تاریخ تصویب ۸۶/۱۲/۷)

چکیده

در مقدمه تاریخچه‌ای از وضعیت فعلی انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین در حوزه آبریز کرخه و دیدگاه‌های مربوطه پیرامون نظام‌های بهره‌برداری آمده است. سپس به لحاظ نظری رابطه سرمایه اجتماعی با توسعه یافتگی بررسی شده است. این پژوهش با روش پیمایش بر روی ۴۹ روستا و ۳۷۵ خانوار در حوزه آبریز کرخه صورت گرفته و در آن انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین بررسی شده است. در این مطالعه، سرمایه اجتماعی در بین انواع نظام‌های بهره‌برداری بررسی شده است و با هدف مقایسه تطبیقی بین دو شیوه فردی و جمعی از نظام‌های بهره‌برداری، یعنی بهره‌برداری‌های دهقانی و تعاونی با سایر انواع نظام‌های بهره‌برداری، به مطالعه وضعیت مشارکت، هنجارهای همیاری و نوگرایی در دو نوع نظام دهقانی و تعاونی، پرداخته شده است. نتیجه بررسی نشان می‌دهد که، مشارکت، هنجار همیاری و تمایل به کار گروهی، نوگرایی و بهره‌وری در بهره‌برداران تعاونی، به شکل معناداری بالاتر از بهره‌برداران در واحدهای خرد و دهقانی است.

واژگان کلیدی: بهره‌برداری دهقانی، بهره‌برداری تعاونی، بهره‌برداری مشاع، بهره‌برداری سرمایه‌داری ارضی، بهره‌برداری خرده سرمایه‌داری ارضی، سرمایه اجتماعی.

مقدمه

پژوهش‌های مربوط به نظام بهره‌برداری دهقانی در ایران، در نگاه اول به لحاظ نظری به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول، از منظر نوسازی معتقدند که دهقانان دارای نقطه نظرات سنتی در زندگی‌اند، مانند نداشتن انگیزه پیشرفت، فقدان روحیه سرمایه‌گذاری، نبود نوآوری و عدم پذیرش دانش‌های فنی جدید، خانواده‌گرایی و در کل عناصری که به عنوان خرده فرهنگ دهقانی مشخص شده است و آنان را به عنوان آسیب‌های بهره‌برداری دهقانی تلقی کرده‌اند. این دسته از پژوهشگران معتقدند، با اشاعه عناصر جدید در فرهنگ سنتی می‌توان این موانع را از بین برد.

در تحقیقات بیشتر این دانش پژوهان، اهمیت بیشتری به نظام‌های بهره‌برداری نظیر شرکت‌های سهامی زراعی، کشت و صنعت‌ها و واحدهای مکانیزه داده شده و از بهره‌برداری دهقانی به عنوان نظامی که کارایی اقتصادی مطلوبی ندارد یاد شده است (ازکیا، ۱۳۸۵: ۷۶).

دسته دوم، از دیدگاه وابستگی بهره جسته‌اند و با اصل قرار دادن وابستگی نظام اقتصادی و اجتماعی ایران به مادر- شهرهای جهانی، به تحلیل رخدادهای کشور ایران در همه ابعاد، به ویژه کشاورزی پرداخته‌اند. این پژوهشگران از دیدگاه اقتصاد سیاسی معتقدند که توسعه نیافتگی جامعه ایران و از آن جمله بخش کشاورزی، محصول ساخت و یا ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه نیست، بلکه تا حد زیادی نتیجه ارتباط گذشته و مداوم اقتصادی میان ایران و کشورهای توسعه یافته است. این گروه معتقدند که نظام بهره‌برداری دهقانی قادر به ادامه حیات بوده و از کارایی اقتصادی مطلوبی برخوردار است و بهره‌برداران دهقانی معمولاً به طریقی سریع‌تر و مؤثر به انگیزه‌ها و مشوق‌های بازار واکنش نشان می‌دهند و به بیان دیگر، دهقانان با توجه به محدودیت منابع و امکانات، رفتاری عقلایی و منطقی دارند. این محققان ایجاد نظام‌های بهره‌برداری جدید از جمله کشت و صنعت‌ها و شرکت‌های سهامی زراعی را به عنوان اقدامی جزئی و حاشیه‌ای یاد کرده‌اند و اعتقاد دارند که ایجاد این‌گونه واحدهای بهره‌برداری بزرگ به ضرر اقشار دهقانی منجر شده است. در تجزیه و تحلیل آنان بحث افزایش نابرابری‌های میان اقشار و پیدایش نوعی قطب‌بندی‌های اجتماعی و نفوذ سرمایه‌داری در جامعه دهقانی دیده می‌شود (ازکیا، ۱۳۸۴: ۱۹-۵۹).

اما در مورد بهره‌برداری‌های جمعی و تعاونی، نقطه‌نظرهایی پیرامون عوامل محدودکننده و تسهیل‌کننده نظام‌های بهره‌برداری جمعی و گروهی مشاهده می‌شود. خانم لمپتون معتقد است که دهقانان در فن همکاری مانند مالکان و دیگر طبقات ایران ناآزموده و بی‌تجربه‌اند و از این رو دلیلی در دست نیست که نشان دهد آنان در آینده نزدیک خواهند توانست امری از امور تعاونی را با کامیابی انجام دهند (لمپتون، ۱۳۶۲: ۶۸۴). به عقیده وی روحیه تقدیرگرایی در میان دهقانان با فعالیت‌های مؤثر

و جمعی سازگاری ندارد و قرن‌ها ستم‌کشی و مبارزه با طبیعت و وجود نظام ناسازگار اجتماعی باعث شده است که دهقانان در بسیاری از نقاط کشور وضع خود را با پدیده تسلیم و رضا و به عنوان جزئی از حوادث متوالی جهان بنگرند (همان: ۶۸۵).

فرانسیسکو بنت که در خصوص نوسازی زندگی روستایی و دامپروری در منطقه زاگرس کار کرده معتقد است: تعاون اقتصادی میان دهات به طور کلی وجود ندارد و در گذشته هر روستا، از همسایگان خود جدا و با آنان در رقابت بوده است. وی به ارتباطات قبیله‌ای در میان دهات ایران به خصوص در منطقه مورد مطالعه‌اش اشاره می‌کند که آنها را از همکاری و تعاون اقتصادی بازداشته است (غفاری، ۱۳۸۰: ۸۷).

خسروی با نادرست خواندن روحیه فردگرایی در بین دهقانان ایرانی، معتقد است وضع خاص زراعت در ایران و مشکل آب و نحوه استفاده از آن، کار در واحدهایی مانند بنه، حراثه و غیره را ایجاب کرده است و هیچ‌وقت روحیه فردگرایی در بین روستاییان وجود نداشته، بلکه حس همکاری و تعاون در بین آنها نیرومند بوده است. به نظر خسروی مشکل کم آبی و نیز شوری خاک و وابستگی در شبکه آبیاری و همچنین دشواری نحوه تقسیم آب در بین روستاهای ایران، عامل پدید آمدن نوعی همکاری، تعاون و روابط دموکراتیک در واحدهای زراعی بین کشاورزان شده است (خسروی، ۱۳۵۸: ۱۲۳).

به نظر او مناسبات تولیدی و رژیم ارباب و رعیتی توأم با وضع اقلیمی در پیدا شدن روحیه عدم تحرک و قناعت، نامنی و ترس از فردا و بیم از خشکسالی و وحشت از قحطی و گرسنگی در جامعه روستایی موثر بوده و به زعم وی بی‌قیدی و تنبلی در روستاییان ریشه تاریخی و اجتماعی دارد و به نظام بزرگ مالکی ارباب - رعیتی باز می‌گردد (همان: ۱۲۴). احمد اشرف معتقد است که در مناطق خشک و حاشیه کویر، کار آبیاری و زراعت دشوار بود و لذا برای تسهیل بهره‌کشی از رعایا، نقش زراعتی ده را برحسب اراضی و جمعیت روستا به چند واحد مساوی تقسیم و هرکدام را زیر نظر کدخدا به یکی از افراد توانای آن جمع واگذار می‌کردند و آنها را به نام‌های محلی بنه، صحرا، پاگاو، طاق، حراثه و مانند آن می‌خواندند (ازکیا، ۱۳۸۵: ۱۲۵).

از دیدگاه کاتوزیان، کمیابی آب نیز موجب همکاری میان زارعان برای ساخت و نگهداری قنات یا کاریز و همچنین توزیع آب می‌شده است. به عقیده وی، استحکام بنه که شیوه و روش سنتی تولید جمعی بود تحت تأثیر چگونگی وضعیت آب و خشکی منطقه قرار داشت هرچه ناحیه خشک‌تر بود، بنه قدرتمندتر و احتمال پراکندگی اراضی دهقانان نیز بیشتر بود (کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۲۱۷). به نظر وثوقی، بنه به عنوان نظام کار گروهی، یکی از قدیمی‌ترین شیوه‌های کشاورزی است که از سالیان

متوالی در فلات ایران به خصوص در نقاط کم آب مرکزی و حاشیه کویر رایج بوده است (وشوقی، ۱۳۶۶: ۱۹۵). شواهد تاریخی و تجربی در خصوص بنه‌ها به عنوان واحد زراعی جمعی نشان می‌دهد که عامل خویشاوندی، از عوامل پایداری و دوام این نوع واحدها حتی در نوع جدید خود یعنی تعاونی‌های مشاع روستایی بوده است. غفاری در بررسی و مطالعه روستاهای حاشیه کویر کاشان به این نتیجه رسیده است که هر طاق آب که به نوعی یک بنه آبی را تشکیل می‌دهد به نام یک طایفه نام‌گذاری شده و اعضای آن با یکدیگر نسبت خویشاوندی دارند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۸۷).

با توجه به دیدگاه‌های ارائه شده، قضاوت و داوری در مورد چگونگی مشارکت جمعی در نظام‌های بهره‌برداری گروهی را می‌توان در سه دسته تقسیم‌بندی کرد:

۱- کسانی که معتقدند روستائیان تمایل به کنش و فعالیت جمعی ندارند و روحیه تک‌روی و تفردجویی بر آنها غالب است و برآیند و حاصل آن نیز عدم اقبال در فعالیت‌های اجتماعی و نومیدی است.

۲- صاحب‌نظرانی که بر خلاف دسته اول، معتقدند دهقانان ایرانی دارای روحیه تعاون و جمع‌گرایی هستند و در فعالیتهای مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و روانی با یکدیگر همکاری، همیاری و دیگریاری دارند و با رد روحیه فردگرایی در بین روستائیان، معتقدند که طرح این اندیشه ناشی از مقایسه جامعه دهقانی ایران با جامعه غربی است. البته سازمان یافتگی فعالیت جمعی برای این افراد چندان مهم نیست.

۳- افرادی که دیدگاه اول را قبول ندارند و دیدگاه دوم یعنی جمع‌گرا و مشارکتی بودن روستائیان را رد نمی‌کنند ولی برای آن سطحی قائل می‌شوند. بدین معنا که معتقدند روستائیان در سطح و عرصه خاصی از نظام اجتماعی "مشارکتی" هستند. یعنی تا سطحی که مشارکت به سازماندهی زیادی احتیاج ندارد. مثلاً تا سطح خانواده و قبیله مشارکت جریان می‌یابد ولی هرگز به سطوح فراتر از عرصه خانواده و قبیله ارتقاء نمی‌یابد، لذا نوعی مشارکت پراکنده، محدود و فاقد سازماندهی لازم در بین روستائیان مشاهده می‌شود.

بر اساس نتایج مطالعات بدست آمده به نظر می‌رسد که دیدگاه سوم با توجه به شرایط جامعه روستایی ایران از قوت بیشتری برخوردار است. پژوهشگرانی که در این دیدگاه قرار می‌گیرند به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد اجتماعی، هنجارهای تمایل به کار گروهی و مشارکت اشاره می‌کنند و معتقدند که عناصر مذکور منبعی برای کنش موثر مردمی است و اجتماعی که اعضاء آن به یکدیگر اعتماد دارند و شعاع این اعتماد فقط در سطح خانواده و خویشاوندان خلاصه نمی‌شود و در

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

مقایسه با اجتماعی که فاقد چنین اعتمادی در بین خود هستند، از توان بیشتری برای همکاری و انجام کار گروهی برخوردارند.

بنا به اعتقاد این گروه از پژوهشگران، اعتماد، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت در میان قوم‌ها، طایفه‌ها و گروه‌های خویشاوندی وجود دارد و این امر تسهیل‌کننده همکاری و تعاون در میان آنان است. حلقه مفقوده‌ای که در این میان از بسط و گسترش نظام‌های بهره‌برداری تعاونی جلوگیری می‌کند، عدم وجود اعتماد، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت به صورت بین گروهی است که متفکران گروه سوم بیشتر بر آن تاکید می‌ورزند و معتقدند تا زمانی که این نوع از اعتماد، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت در میان جماعت‌های روستایی به وجود نیامده، راه‌اندازی تشکل‌های تولیدی مبتنی بر همکاری و همیاری تا حد زیادی دشوار خواهد بود. بررسی حاضر نیز در چارچوب دیدگاه نظری گروه اخیر طراحی شده و قصد دارد مقایسه میان دو نظام بهره‌برداری دهقانی و تعاونی را در حوزه آبریز کرخه با توجه به سرمایه اجتماعی آنها بررسی کند. عمده‌ترین سؤال این تحقیق این است که: وضعیت سرمایه اجتماعی بین انواع نظام‌های بهره‌برداری اعم از دهقانی، تعاونی، مشاع، سرمایه‌داری ارضی و خرده سرمایه‌داری ارضی در منطقه به چه صورت است؟ و بین دو گروه بهره‌برداران دهقانی و تعاونی به لحاظ شاخص‌های شخصی، شاخص‌های مربوط به عوامل تولید، شاخص‌های روان‌شناختی، شاخص آموزش و ترویج و شاخص بهره‌وری و شاخص سرمایه اجتماعی وضع به چه صورت است؟ و برای حرکت از نظام‌های بهره‌برداری دهقانی به سوی تعاونی، چه عواملی باید مد نظر گرفته شود؟

چارچوب نظری

"سرمایه اجتماعی" همچون مفاهیم سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی (یعنی ابزار و آموزش‌هایی که بهره‌وری فردی را افزایش می‌دهند)، به ویژگی‌های سازمان اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارند که هماهنگی و همکاری برای کسب سود متقابل را تسهیل می‌کنند. سرمایه اجتماعی سود سرمایه‌گذاری در زمینه سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی را افزایش می‌دهد. در جامعه‌ای که از نعمت سرمایه اجتماعی چشم‌گیری برخوردار است، همکاری آسان‌تر است. سرمایه اجتماعی به عنوان یک منبع با مالکیت جمعی متعلق به محله، جوامع، مناطق و بخش‌ها بوده و می‌تواند متغیر، کوچک و بزرگ و یا زیاد و کم باشد. مفهوم سرمایه اجتماعی با سه عنصر اصلی و شاخص معرفی می‌شود. در قالب گرایش‌ها و تمایلات رفتاری¹ به اعتماد و هنجارهای تمایل به کار گروهی و در بعد

1 dispositions behavioral

الگوهای ساختاری^۱ به انجمن‌پذیری^۲ و مشارکت اشاره می‌کنند (أفه و فوش، ۲۰۰۲: ۲۴۳-۱۸۹؛ پاتنام، ۱۳۸۰)

اعتماد، در دو گونه قوی^۳ و ضعیف^۴ مطرح است. اعتماد ضعیف، به عدم ترس و شک نسبت به رفتار احتمالی دیگران اطلاق می‌گردد و همچنین بی‌اعتمادی به دسته یا گروهی همراه با نفرت عمومیت یافته، نیز شامل اعتماد ضعیف می‌گردد. اما اگر شخصی منتظر برخوردهای خصمانه، نیرنگ، فریب، عدم همکاری و رفتارهای نادرست از سوی دیگران باشد دیگر شخص از اعتماد ضعیف هم برخوردار نیست و لازمه اعتماد ضعیف نداشتن بدبینی نسبت به دیگران است (أفه و فوش، ۲۰۰۲: ۱۹۱؛ پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۰۰۰؛ کلمن، ۱۳۷۰).

انجمن‌پذیری، مشارکت فعال شخصی در تشکلهای غیر رسمی و یا رسمی مانند باشگاه‌های ورزشی، شبکه‌های محیط زیستی، انجمن‌های مذهبی، سازمان‌های غیر انتفاعی و یا جنبش‌های اجتماعی را شامل می‌گردد (أفه و فوش، ۲۰۰۲: ۱۹۱؛ پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۰۰۰؛ کلمن، ۱۳۷۰). أفه و فوش، معتقدند که انجمن‌های مختلف به لحاظ نوع تأثیرگذاری بر روحیه اعتماد، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت متفاوت هستند به گونه‌ای که در گونه‌شناسی از انواع انجمن‌ها، آنها به چگونگی نوع تأثیر انواع خاصی از انجمن‌ها بر عناصر سه گانه مذکور اشاره دارند. به زعم آنها اشکال انجمن به سه گروه نخستین، دومین و سومین تقسیم می‌شود که نوع دوم آن مورد نظر أفه و فوش است. گونه‌بندی جامعه‌شناختی انواع و الگوهای کنش جمعی بر پایه ترکیب دو بعد است، عضویت و اهداف (نسبتاً ثابت یا متغیر).

جدول شماره ۱. گونه‌شناسی انواع تشکلهای

اهداف / عضویت	ثابت، یا با کنترل سلسله مراتبی از بالا	متغیر، مشروط به رای و نظر شرکت کنندگان
ثابت، از طریق جذب یا طرد	(گروه‌های عمدتاً غیرقانونی) مافیاء، تبهکاران ۱	گروه‌های قومی و قبیله‌ای ۲
متغیر، عضویت / داوطلبانه	بنگاه‌ها، انجمن‌ها، تعاونی‌ها، احزاب سیاسی ۳	باشگاه‌ها، انجمن‌های مدنی ۴

- 1 structural patterns
2 associability
3 thick
4 thin

تشکل‌های اولیه^۱، شامل تشکل‌های با ریشه خانوادگی، خویشاوندی و قومی می‌گردد (خانه شماره دو در جدول ۱). عضویت در این‌گونه تشکل‌ها و ساختار آن، غیرداوطلبانه بوده و به صورت اولیه و بر اساس ملاک‌های خونی، سنت‌های غیر قابل خدشه یا اجدادی و خانوادگی است و نیز افرادی که فاقد ویژگی‌های فوق و عدم صلاحیت عضویت هستند، جزو بیگانگان محسوب می‌شوند. بنابراین اهداف در این‌گونه تشکل‌ها متغیر بوده و لیکن عضویت ثابت است.

اما از طرفی دیگر، گاهی چنین ویژگی‌هایی بصورت استعاری است، همان‌گونه که در خانواده‌های مافیا ملاحظه می‌شود که در آنها هم هدف و هم عضویت هر دو ثابت هستند (خانه شماره یک در شکل بالا) و اعضا از تعهدات متقابل برخوردارند که آنها را نسبت به بیگانگان متمایز می‌سازد. تشکل‌های سوم^۲، شامل بنگاه‌ها، مؤسسات انتفاعی و در اینجا نظام‌های بهره‌برداری سرمایه‌داری، خرده سرمایه‌داری و تعاونی‌ها می‌گردد (خانه شماره سه در جدول ۱). این‌گونه تشکل‌ها برعکس تشکل‌های اولیه هستند و اهداف آنان ثابت و عضویت در آنها متغیر است. عضویت مشروط به تناسب، توانایی یا تمایل و مشارکت در دستاوردی است که تشکل بر پایه آن شکل گرفته است. مانند: سود و بهبود منافع گروهی.

تشکل‌ها یا انجمن‌های دومین یا مدنی^۳، اهداف و مقاصد این انجمن‌ها نه مانند تشکل‌های نخستین پخش شده و غیر مشخص است و نه مانند تشکل‌های نوع سومین خاص است (خانه شماره چهار در جدول ۱). اعضاء در این تشکل‌ها به دنبال کسب سود همانند شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی و یا کسب موقعیت‌های رسمی مانند احزاب سیاسی نیستند (آفه و فوش، ۲۰۰۲: ۱۹۸-۱۹۳).

در پژوهش حاضر، نظام‌های بهره‌برداری سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری، با تشکل‌های از نوع سوم مشابهت دارند و نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و مشاع از جهتی با تشکل‌های نوع سوم در ارتباط است و از سوی دیگر، براساس داده‌های تحقیق، عناصر انجمن‌های نوع دوم در جدول شماره ۱ را نیز دارا هستند. به گونه‌ای که هم تعلقات مبتنی بر همبستگی‌های درون بیتی در آنها وجود دارد و هم تعامل، اعتماد، هنجارهای تمایل به کار گروهی و مشارکت در آنها نسبت به سایر انواع نظام‌های بهره‌برداری بیشتر است و در مقایسه با انواع نظام‌های بهره‌برداری، سرمایه اجتماعی موجود در این نظام‌های بهره‌برداری، سبب افزایش انسجام اجتماعی و ارتقاء سطح بهره‌وری در درون خود تشکل و

1 primary associations

2 tertiary associations

3 secondary or civic associations

افزایش و ارتقاء اعتماد، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت در منطقه، به منظور تسهیل هرگونه فعالیت توسط کارگزاران توسعه‌ای می‌گردد.

سرمایه اجتماعی و توسعه

در زمینه رابطه سرمایه اجتماعی با کاهش فقر و افزایش پتانسیل و ظرفیت‌های توسعه‌ای ادبیات مفصلی وجود دارد و این پژوهش نیز درصدد شناخت سرمایه اجتماعی در نظام‌های بهره‌برداری با ابعاد گوناگون سطح کشت و نقش آن در بهره‌برداری‌های دهقانی (فردی) و تعاونی (جمعی) به عنوان یک عامل تاثیرگذار و تسهیل‌کننده بر سایر ابعاد و فعالیت‌های مشارکتی و توسعه‌ای در منطقه است. برای نمونه گروتارت (۱۹۹۹)، در مطالعه‌ای در خصوص مشارکت و رابطه آن با رفاه خانوادگی و فقر در اندونزی به این نتیجه رسیده است که مشارکت در انواع تشکلهای و انجمن‌ها می‌تواند تأثیرات مثبتی بر وضع رفاهی و معیشتی خانواده‌ها داشته باشد به گونه‌ای که مشارکت در انجمن‌ها و تشکلهای با معرف‌های تراکم عضویت‌ها، ناهمگونی داخلی انجمن‌ها به لحاظ سن، جنس، تحصیلات، حضور در جلسات، حضور فعال در اخذ تصمیمات، پرداخت بدهی‌ها و عوارض سنجیده شده‌اند. کریشنا و آف (به نقل از گروتارت و باستلر ۲۰۰۲: ۸۵-۱۲۴) نیز در مقاله خود به بررسی رابطه مشارکت و هنجارهای تمایل به کار گروهی و نقش آن در حفظ و توسعه پروژه آب رسانی در ۶۴ روستای منطقه راجستان هند پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مشارکت از طریق تثبیت نقش‌ها، شبکه‌های اجتماعی، قوانین، رویه‌ها و هنجارها شکل می‌گیرد و متقابلاً این هنجارها، ارزش‌ها، طرز تلقی‌ها و باورهای تمایل به کار گروهی، شرایط را به سمت کنش جمعی متقابل و مشارکت سوق می‌دهند. در این مطالعه نقش عوامل مذکور بر دو متغیر وابسته بررسی شده است: شاخص توسعه زمین مشترک^۱ که شامل شش معرف: کمیت درصد زمین‌های مشترک تحت برنامه توسعه در روستا، کیفیت همکاری در روستا در حمایت برنامه‌های توسعه‌ای و در کاهش درخت و درختچه‌ها، میزان محصول و بهره‌دهی، کنش داوطلبانه در پنج سال گذشته در روستا، تنوع فعالیت‌هایی که پاسخگو در پنج سال گذشته در برنامه‌های توسعه‌ای غیر از آبرسانی روستا شرکت داشته است و در آخر حمایت و رضایت در پرداخت سهم‌هایی از هزینه‌های توسعه‌ای توسط اجتماع محلی روستاییان، است. متغیر وابسته دیگر، عبارت است از پتانسیل کنش جمعی در روستا، که طبیعتاً با شاخص توسعه زمین مشترک رابطه بسیار نزدیکی دارد و با سه متغیر اصلی سنجش شده است: تعداد پروژه‌های توسعه‌ای که در پنج سال گذشته در روستا انجام و اجراء شده است (مانند: ساختن مدرسه، راه و پروژه‌های

1. common land development index

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

مشابه)، نمایندگی از طرف جمع روستاییان در ۵ سال گذشته به منظور ارائه تقاضا و یا شکایت به مقامات رسمی و یا اجرایی بالا از طریق حزب حاکم و سومین معیار شامل رضایت از خدمات عمومی دولت در روستا است مانند: خدمات بهداشتی، آموزشی، تعاونی کشاورزی و سایر تشکلات خدماتی که در این پژوهش کریشنا و آف بین سرمایه اجتماعی و سطح کارایی برنامه‌های توسعه در روستاها، بر اساس کنش جمعی، همبستگی مستقیم و معنی‌داری ملاحظه نموده‌اند.

ازکیا و فیروزآبادی در پژوهش در منطقه کرخه، به سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری مبتنی بر تعلقات عشیره‌ای پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی در میان اعضای بیت به عنوان کوچکترین واحد اجتماعی شامل ۱۲ الی ۲۰ خانوار، نقش مثبت و تأثیرگذاری بر شکل‌گیری نظام‌های بهره‌برداری دارد. از سوی دیگر، سرمایه اجتماعی درون - بیتی در نظام‌های بهره‌برداری نقش موثری بر تصمیم‌گیری بهتر، اعمال مدیریت تولید به نحو مطلوب‌تر و افزایش میزان مشارکت‌های تولیدی بر عهده دارد. این شعاع اعتماد درون بیتی همراه با اعتماد و هنجار معامله متقابل بین بیتی در سطح طایفه، بستر مناسبی برای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسعه‌ای و تشکلهای تولیدی در بعد ارشادی، ترویجی و خدماتی فراهم نموده است (ازکیا و فیروزآبادی، ۱۳۸۳). از طرف دیگر، در بحث‌های نوگرایی در تقابل با سنت، دیدگاه‌های نوسازی روانی بر اهمیت دانش و نوگرایی (لرنر، به نقل از ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳)، تمایل داشتن به برنامه‌ریزی و سازماندهی امور، اعتقاد به علم و تکنولوژی و توجه به حال و آینده تا به گذشته (اینکلس و اسمیت، به نقل از ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳) و اعتماد متقابل در روابط شخصی (راجرز، به نقل از ازکیا، ۱۳۶۴) تأکید کرده‌اند. مجموعه عوامل مذکور در کنار سایر عناصر مختلف دیگر که در مباحث نوسازی روانی توسط افراد فوق و کسانی مانند هیگن، مک کله لند و برخی دیگر از نظریه‌پردازان مکتب نوسازی مطرح شده است، در این پژوهش تحت عنوان سنت‌گرایی و سطح تحصیلات در مدل لوجیت آمده است.

روش‌شناسی

۱- محدوده مطالعاتی

محدوده مطالعه در حوزه آبریز رودخانه کرخه در غرب کشور و در مناطق میانی و جنوب غربی رشته کوه‌های زاگرس قرار دارد. مساحت کل این حوزه در محدوده داخل خاک ایران ۵۴۰۳۰ کیلومتر مربع است.

۲- جامعه آماری و حجم نمونه

جامعه آماری شامل ۲۰۷ آبادی (منطقه روستایی) از شهرهای دشت آزادگان، دهلران، شوش و اهواز است که در قلمرو جغرافیایی دشت‌های زمزم، حمیدیه، قدس، سوسنگرد شرقی، سوسنگرد

غربی، کوثر، چمران، فکه، اوان، دوسالقی، ارایض و بانه قرار می‌گیرد. جامعه آماری به لحاظ سطح تحلیل به دو جامعه آماری تفکیک شده است. ۱- روستاهای قلمرو مورد مطالعه ۲- خانوارهای ساکن در روستاهای مورد مطالعه در جامعه اول واحد نمونه‌گیری و تحقیق یکی است و در جامعه دوم، واحد نمونه‌گیری خانوار و واحد تحقیق سرپرست خانوار است. روش نمونه‌گیری و تعیین حجم نمونه در جامعه اول، همان‌گونه که در قسمت شاخص توسعه روستایی مقاله آمده است با اعمال ضریب بر روی هر یک از متغیرهای نسبت جمعیت باسواد، نسبت جمعیت شاغل، نسبت جمعیت فعال، امکانات سیاسی، اداری، امکانات زیربنایی، امکانات بهداشتی و امکانات ارتباطی هر روستا و جمع آنها نمره امکانات توسعه‌ای هر روستا به دست آمده است و بر اساس سطح توسعه یافتگی روستاها با روش خوشه‌ای متناسب با حجم، نمونه‌گیری شده است. پس از تعیین حجم نمونه ۴۹، روستا را به نسبت و متناسب با سه گروه روستاهای با امکانات توسعه‌ای بالا، متوسط و پایین انتخاب کرده‌ایم. روش نمونه‌گیری و حجم نمونه در جامعه دوم، خانوارهای ساکن در روستاهای نمونه مورد مطالعه که تشکیل ۴۹ روستا با حجم ۶۲۳۳ خانوار را می‌دهند جامعه آماری دوم را شامل می‌شوند که برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران و بر اساس صفات جمعیت باسواد که متغیری موثر در این پژوهش بوده با دقت احتمالی ۵٪ و ضریب اطمینان ۹۵ درصد خانواده‌ها به سه طبقه مجزا تقسیم شدند و پس از تصحیح به نسبت طبقات سه گانه ۱۰۶، ۱۰۵ و ۱۶۴ خانوار انتخاب شدند که در مجموع ۳۷۵ خانوار را شامل شدند.

تعریف متغیرهای تحقیق

در این پژوهش به دلیل حجم متغیرها به تعریف مختصری از آنان اشاره می‌شود و برای بررسی بیشتر تعاریف نظری و عملیاتی می‌توان به مجلدات پژوهش مراجعه نمود.

متغیرهای مستقل

- شاخص‌های شخصی و جمعیتی، شامل: سن، سواد، بعد خانوار و وضعیت اقتصادی- اجتماعی خانوار.
- شاخص‌های مربوط به عوامل تولید، عبارتند از: تمایل به همکاری در مسایل آب و آبیاری، تمایل به یکپارچه‌سازی اراضی و سطح مهارت‌های فنی.
- شاخص‌های روان‌شناسی اجتماعی، شامل سنت‌گرایی به معنی عدم پذیرش الگوها و شیوه‌های جدید در حیات اجتماعی، روحیه نوجویی و کار تازه کردن.

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

- مشارکت، مشارکت اجتماعی سازمان‌یافته فرایندی آگاهانه، داوطلبانه، جمعی و مبتنی بر برنامه و اهداف مشخصی است که به عنوان فعالیتی اجتماعی - اقتصادی در قالب انجمن‌ها، گروه‌ها و تشکل‌های محلی^۱ و غیردولتی^۲ است.

- اعتماد عمومی، از طریق بررسی میزان اعتماد اجتماعی بین فردی در سطح روستا سنجیده شده و بر اساس میزان وجود اعتماد، عمل به قول و قرارها، انجام ضمانت مالی یکدیگر، قرض دادن پول و وسایل کار در بین اهالی روستا، سنجیده شده است.

- اعتماد نهادی، با بررسی میزان رضایت از دولت به دست می‌آید و دلالت بر میزان مقبولیت^۳، کارایی^۴ و اعتمادی است که مردم روستا به دولت دارند و بر حسب ارزیابی مردم از مأمورین دولتی که در قالب ادارات، ارگان‌ها و نهادهای مختلف با مردم روستایی ارتباط دارند، مورد بررسی قرار گرفته است.

- تمایل به کار گروهی و جمعی^۵، بیانگر وجود روحیه همکاری، انگیزه کارگروهی و جمعی در فرد و برخوردار بودن از خصلت‌هایی چون دیگرخواهی، خیرخواهی و مشارکت جویی در فرد است.

- شاخص آموزش و ترویج، شامل سطح نیاز به آموزش مهارت‌های تشکیل گروه کاری است.
- شاخص اقتصادی بهره‌وری، در چهارچوب تئوری محاسبه بهره‌وری جهت محاسبه شاخص کل بهره‌وری در نظام‌های مختلف و ارزش واحد تولیدات و نهادهای استفاده شده (از جمله آب، زمین، نیروی انسانی، سرمایه و مواد واسطه) با استفاده از تئوری شاخص‌ها و انتخاب شاخص ترنکوویست - تیل^۶، شاخص‌های تولید و نهاده برای هر بهره‌بردار در هر نظام محاسبه شده است.

متغیر وابسته

- نظام‌های بهره‌برداری، به رویه‌های حقوقی و عرفی در فراهم‌آوری و تلفیق عوامل تولید (فناوری و سازمان کار) و مناسبات اجتماعی معین برای تولید یک یا چند فرآورده و عرضه آن، اطلاق می‌گردد که عبارتند از: سرمایه‌داری ارضی، خرده سرمایه‌داری ارضی (پیمانکاری)، نظام بهره‌برداری

1. Community Organizations
2. Non Governmental Organization
3. Acceptability
4. Efficiency
5. Attitude of group Activity

۱۵. شاخص یاد شده برای اندازه‌گیری بهره‌وری واحدهای مختلف تولیدی و همچنین واحدهای خدماتی به خوبی قابل استفاده است. موضوع مهم در به کارگیری این شاخص و شاخص‌های مشابه، ارائه تعریف درست از نهادهای و ستاندها و در نتیجه اندازه‌گیری صحیح آنهاست. در ضمن برای محاسبه بهره‌وری کل در بخش کشاورزی در طول برنامه‌های اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی توسعه نیز شاخص ترنکوویست - تیل پیشنهاد شده است (سلامی، ۱۳۷۶).

تعاونی، نظام بهره‌برداری مشاع و بهره‌برداری دهقانی (ازکیا، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵). در این تحقیق متغیرهای وابسته در رگرسیون لجیت شامل نظام‌های بهره‌برداری دهقانی و تعاونی است.

یافته‌های تحقیق

سیمای تاریخی نظام‌های بهره‌برداری در حوزه آبریز کرخه

با توجه به آنچه در تعریف نظام‌های بهره‌برداری آمد می‌توان انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین را در حوزه مطالعاتی به شرح زیر نام برد.

۱- نظام بهره‌برداری مبتنی بر سهم‌بری: قبل از اجرای اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰، عمده‌ترین نظام بهره‌برداری از زمین در این منطقه نظام سهم‌بری بر روی اراضی دولتی (خالصه) و همچنین املاک و آبادی‌هایی بود که تحت مالکیت شیوخ طوایف و قبایل قرار داشت.

۲- بهره‌برداری دهقانی: مهمترین شکل بهره‌برداری در منطقه، بهره‌برداری دهقانی است. یکی از آثار مهم اصلاحات ارضی در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ تقسیم زمین در میان دهقانان بود. علاوه بر اینها باید به خرد شدن اراضی سرمایه‌داران ارضی در اوائل انقلاب نیز اشاره کرد به طوری که در دهه ۱۳۷۰ تقریباً ۹۵ درصد از اراضی کشاورزی به وسیله بهره‌برداران دهقانی اداره می‌شد. اندازه زمین در اختیار خانوار بین ۳-۵ هکتار نوسان داشت. مسأله اندازه زمین و پراکندگی آن از زمره دشواری‌های این نظام در منطقه است.

۳- خرده سرمایه‌داری ارضی (پیمانکاری): که بر اساس نظام اجاره‌داری پس از انقلاب اسلامی در منطقه رایج شده است و در آن مدت عقد قرارداد بین پیمانکاران و صاحبان اراضی معمولاً کوتاه مدت و از دو سال تجاوز نمی‌کند. مالکان این اراضی از دو قشر تشکیل شده‌اند: یک گروه، دهقانان فقیر و کوچک که عمدتاً از کار در خارج از مزرعه امرار معاش می‌کنند و دهقانان سالخورده که قادر به کار روی زمین خویش نیستند و گروه دوم، از مالکین غایب از ده تشکیل شده است (عجمی، ۲۰۰۵: ۳۲۷). پیمانکاران دانش و تجربه زیادی در فعالیت‌های کشاورزی دارند به ویژه در کشت و کار صیفی‌جات. به لحاظ تاریخی، مردم بومی در این نواحی کشت صیفی را از زارعانی که برای اولین بار حدود ۴۰ سال پیش از مناطق کویری ایران به این حوزه روی آوردند، یاد گرفته‌اند. مدیریت واحد بهره‌برداری به عهده پیمانکاران است و مالکین اراضی در اتخاذ تصمیمات کشاورزی نقشی ندارند. مالک زمین، اجاره مقطوعی را سالیانه و در برخی موارد سهمی از محصول را دریافت می‌کند (مثلاً در مورد برنج نیمی از محصول). در این منطقه چندین نوع قرارداد اجاره وجود دارد. در برخی از موارد مالکان زمین و آب و نیمی از هزینه‌های کشاورزی را فراهم می‌کنند و بقیه به عهده پیمانکار است. در

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

ارتباط با این نظام بهره‌برداری باید اشاره کرد که روش‌های تولید و کشت و زرع به نوعی اقتباس از شیوه تولید در نظام سرمایه‌داری ارضی است و بهره‌برداران از انواع روش‌ها و ابزار جدید تولید استفاده می‌کنند به علاوه استفاده از نیروی کار مزدبگیری نیز در این واحدها متداول است.

۴- نظام بهره‌برداری سرمایه‌داری ارضی: این واحدها به یک تا ده نفر، و عمدتاً به یک شبکه خانوادگی و یا خاندان در یک تیره تعلق دارد، که اکثراً نیز در شهر ساکن هستند. کاربرد ابزار و ادوات کشاورزی و سرمایه‌گذاری نسبتاً زیاد از ویژگی‌های این واحدها است. میانگین زمین تحت تصرف واحدهای بهره‌برداری سرمایه‌داری ارضی بیشتر از سایر نظام‌های بهره‌برداری در محدوده مورد مطالعه بوده و متوسط زمین تحت تصرف این واحدها از ۵۰ تا ۱۰۷ هکتار متغیر است. از مهمترین خصیصه‌های این نظام، فروش نیروی کار توسط کارگران آزاد است. کارگران زراعی از دو گروه تشکیل می‌شوند. گروه اول، از کارگران مزدبگیر که بازا فروش نیروی کار خود تا پنج هزار تومان روزانه دریافت می‌دارند در حالیکه گروه دوم شامل کسانی است که در این واحدها اسکان دارند و از تحرک جغرافیایی مانند گروه اول برخوردار نیستند و حقوق ماهیانه بین ۱۰۰ تا ۱۵۰ هزار تومان دریافت می‌دارند. معمولاً تولیدات این واحدها برای فروش در بازار کار منطقه‌ای و ملی است و تصمیم در خصوص کاربرد ابزار و ادوات جدید کشاورزی، تکنولوژی، آماده کردن اراضی و نیروی کار و کاشت انواع محصولات شتوی و یا صیفی، بازاریابی و سایر امور مشابه به عهده صاحب واحد بهره‌برداری است. مزارع واحدهای سرمایه‌داری ارضی بر اساس شیوه تولید سرمایه‌داری در این منطقه طی چهار دهه گذشته رونق گرفته است.

۵- نظام‌های بهره‌برداری تعاونی: در منطقه مورد بررسی دو نوع تعاونی تحت عنوان نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و نظام‌های بهره‌برداری مشاع وجود دارد.

الف) نظام‌های بهره‌برداری تعاونی: بازدهی کم و مسائل ناشی از چندپارگی اراضی زراعی بعنوان اصلی‌ترین دشواری‌های بهره‌برداری دهقانی تشخیص داده شده است، به طوری که در سال ۱۳۵۱ قانون تأمین شرکت‌های تعاونی تولید به منظور غلبه بر این مشکلات به تصویب رسید. در این نظام اعضاء تعاونی بر اساس میزان زمین و آب در اختیار در گروه‌های کار زراعی به صورت جمعی و در اراضی یکپارچه به بهره‌برداری می‌پردازند.

ب) نظام‌های بهره‌برداری مشاع: این نوع نظام‌ها نوع خاصی از تعاونی در مقیاس متوسط است و بعد از انقلاب راه‌اندازی شده است. این واحدها بین ۱۰ تا ۱۰۰ هکتار و اعضاء آن از ۵ تا ۱۵ نفر متغیر است. در ۵۲ درصد مشاع‌های مطالعه شده در این منطقه، به طور متوسط ۵ عضو، در ۲۷ درصد ۶ عضو و در ۱۴ درصد ۴ عضو و در ۷ درصد از مشاع‌ها نیز فقط ۳ عضو وجود داشته است. متوسط

اعضاء مشاع حدود ۵ نفر برآورد شده است. اساس واگذاری زمین در این واحدها عرف محل و بقایای سنتی اعضاء در بنه‌ها است.

سرمایه اجتماعی در نظام‌های بهره‌برداری

به منظور بررسی سازمان اجتماعی انواع نظام‌های بهره‌برداری در محدوده مورد بررسی، شاخصی به نام سرمایه اجتماعی در نظام‌های بهره‌برداری تعریف شده است. سرمایه اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری، شاخصی ترکیبی است. به منظور اندازه‌گیری مفهوم مرکب و پیچیده سرمایه اجتماعی، مقیاس چند بعدی از طریق ترکیب تعدادی شاخص بسیط و مرکب ساخته شد که هر شاخصی خود بر حسب یک یا چند متغیر تعریف شده است. سرمایه اجتماعی، همان‌گونه که پیش از این ذکر شد از حاصل جمع میانگین شاخص‌های مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، اعتماد نهادی و هنجار تمایل به کار گروهی و جمعی به دست آمده است. نتایج حاصل از این محاسبات در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول شماره ۲. میزان سرمایه اجتماعی خانوارهای نمونه عضو نظام‌های بهره‌برداری از زمین در حوزه آبریز کرخه

سطح سرمایه اجتماعی	تعداد	درصد
پائین	۴۳	۱۱،۵
متوسط	۱۴۸	۳۹،۵
بالا	۱۸۴	۴۹،۱
جمع	۳۷۵	۱۰۰

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود اغلب خانوارهای نمونه عضو نظام‌های بهره‌برداری از زمین در حوزه آبریز کرخه، از سرمایه اجتماعی بالا (۴۹،۱ درصد) برخوردارند، ۳۹،۵ درصد متوسط و ۱۱،۹ درصد از سرمایه اجتماعی پایین برخوردار بوده‌اند. اما در بین انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین در حوزه آبریز کرخه به لحاظ سطح سرمایه اجتماعی و عناصر تشکیل دهنده آن شامل اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، هنجار تمایل به کار گروهی و مشارکت، تفاوت وجود دارد و جدول شماره ۳ این موضوع را نشان می‌دهد. همان‌گونه که در جدول زیر ملاحظه می‌شود، در بین انواع نظام‌های بهره‌برداری، نظام‌های تعاونی و مشاع بیش از سایر انواع نظام‌های بهره‌برداری، از سرمایه اجتماعی برخوردارند.

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

جدول شماره ۳. مقایسه سرمایه اجتماعی و عناصر متشکله آن در انواع نظام‌های بهره‌برداری در حوزه آبریز کرخه

خرده سرمایه‌داری	سرمایه‌داری	دهقانی	مشاع	تعاونی	
۶۱،۵۵	۶۰،۷۶	۵۴،۵۵	۶۹،۱۶	۷۰،۶۷	سرمایه اجتماعی
۱۴،۲۸	۱۳،۷۳	۱۲،۶۹	۱۵،۸۹	۱۵،۵۷	تمایل به کار گروهی
۱۷،۷۹	۱۷،۲۱	۱۵،۱۸	۱۹،۷۷	۱۹،۵۶	اعتماد اجتماعی
۱۶،۸۷	۱۶،۷۶	۱۵،۶۲	۱۹،۳۴	۱۹،۷۷	اعتماد نهادی
۱۲،۶۲	۱۳،۰۶	۱۱،۰۷	۱۴،۱۶	۱۵،۷۶	مشارکت

میانگین: ۶۱،۴ میانه: ۶۲ نما: ۵۶ حداکثر: ۹۶ حداقل: ۱۶

به منظور شناسایی وضعیت سرمایه اجتماعی نظام‌های بهره‌برداری به لحاظ وضعیت تفاوت در معناداری آنها در بین انواع نظام‌های بهره‌برداری، از آنالیز واریانس یکطرفه LSD استفاده شده است. نتایج حاصل از آنالیز واریانس یکطرفه LSD در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول شماره ۴. آنالیز واریانس یک طرفه LSD در خصوص مقایسه سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌ها

معناداری	خطای استاندارد	اختلاف میانگین	نوع نظام بهره‌برداری	نوع نظام بهره‌برداری
.000	2.26733	16.1118(*)	دهقانی	تعاونی تولید
.600	2.87263	1.5060	مشاع	
.004	3.39777	9.9091(*)	سرمایه‌داری	
.003	3.02600	9.1135(*)	خرده سرمایه‌داری	
.000	2.26733	-16.1118(*)	تعاونی تولید	دهقانی
.000	2.51747	-14.6058(*)	مشاع	
.046	3.10330	-6.2027(*)	سرمایه‌داری	
.010	2.69116	-6.9983(*)	خرده سرمایه‌داری	
.600	2.87263	-1.5060	تعاونی تولید	مشاع
.000	2.51747	14.6058(*)	دهقانی	
.019	3.56955	8.4031(*)	سرمایه‌داری	
.019	3.21769	7.6075(*)	خرده سرمایه‌داری	
.004	3.39777	-9.9091(*)	تعاونی تولید	سرمایه‌داری
.046	3.10330	6.2027(*)	دهقانی	
.019	3.56955	-8.4031(*)	مشاع	
.830	3.69410	-7.956	خرده سرمایه‌داری	
.003	3.02600	-9.1135(*)	تعاونی تولید	خرده سرمایه‌داری
.010	2.69116	6.9983(*)	دهقانی	
.019	3.21769	-7.6075(*)	مشاع	
.830	3.69410	.7956	سرمایه‌داری	

با بررسی آنالیز واریانس یکطرفه LSD مشخص شد که در انواع نظام‌های بهره‌برداری از زمین، نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و مشاع به شکل معناداری از سایر نظام‌های دهقانی، سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری، از میزان سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردار بودند و این موضوع به لحاظ نظری نیز در چارچوب نظری بحث افه و فوش، در انواع کنش جمعی پیش‌بینی شده بود. زیرا هنجارهای تمایل به کار گروهی، اعتماد و مشارکت که از عناصر سرمایه اجتماعی هستند، معمولاً در بین این نوع تشکلهای از میزان بالاتری برخوردار است. از طرف دیگر، نظام‌های سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری، نیز به شکل معناداری نسبت به نظام‌های دهقانی از میزان سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردار هستند و این موضوع ناشی از نوع کار دسته‌جمعی در بین این نوع تشکلهای نسبت به تشکلهای دهقانی است ولی در مقایسه با نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و مشاع به شکل معناداری از سرمایه اجتماعی پایین‌تری برخوردار هستند. این موضوع به دلیل خصوصی بودن و ساخت مبتنی بر نظام‌های سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری است که در مقایسه با نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و مشاع، به میزان بیشتری بر پایه افزایش سود صاحب یا صاحبان سرمایه قرار دارد.

تحلیل نتایج حاصل از کاربرد لوجیت در مقایسه بهره‌برداری‌های دهقانی و تعاونی - نظام بهره‌برداری تعاونی تولید

همان‌طور که قبلاً نیز توضیح داده شد، نظام بهره‌برداری تعاونی در کنار نظام بهره‌برداری دهقانی دیده شده است تا مسیر حرکت از نظام دهقانی به نظام بهره‌برداری تعاونی مورد بررسی قرار گیرد. نتایج حاصل از مدل لوجیت در این مورد که در جدول شماره ۷ آمده، نشان می‌دهد که توضیح دهنده‌های سرمایه اجتماعی و روانشناختی (سنت‌گرایی) از قوی‌ترین توضیح دهنده‌های تشکیل بهره‌برداری تعاونی هستند به گونه‌ای که، هنجار تمایل به کار گروهی، مشارکت و سنت‌گرایی که بهتر است در اینجا به سنت‌گریزی تعبیر گردد هر سه در این مدل از نظام‌های بهره‌برداری دهقانی در شکل‌گیری نظام‌های بهره‌برداری تعاونی موثرند. دیگر عواملی که به شکل محسوسی در ایجاد نظام‌های بهره‌برداری تعاونی‌های دخالت دارند عبارتند از: وضعیت اقتصادی - اجتماعی، تمایل به یکپارچه‌سازی اراضی و بهره‌وری در توضیح نتایج به دست آمده است و بنابراین میتوان عنوان نمود، متغیرهایی که علامت ضرایب آنها مثبت و معنی دار باشد با افزایش یک واحد در میزان متوسط آنها احتمال تشکیل تعاونی را به نسبت ضریب مربوطه افزایش خواهند داد و متغیرهایی که علامت آنها منفی است، احتمال وجود نظام دهقانی را تبیین می‌نمایند. به عنوان مثال: افزایش مشارکت بهره‌برداران به میزان یک واحد، احتمال تشکیل نظام بهره‌برداری تعاونی را ۰/۵۲۸۱ درصد افزایش می‌دهد. در حالیکه

بررسی سرمایه اجتماعی در انواع نظام‌های بهره‌برداری

همین افزایش و گرایش به سنت‌ها تا ۰/۸۸۹۵ درصد، ایجاد نظام بهره‌برداری تعاونی را کاهش می‌دهد. به عبارت بهتر، جهت تشکیل نظام بهره‌برداری تعاونی، سنت‌گرایی یا گرایش به نوآوری از ملزومات اساسی بشمار می‌آید. تعبیر دیگر در این مورد می‌تواند این باشد که سنت‌گرایی، احتمال ترویج نظام بهره‌برداری دهقانی را تبیین می‌نماید.

جدول شماره ۵. نتایج حاصل از مدل لوجیت در نظام تعاونی تولید

عوامل توضیح‌دهنده نظام بهره‌برداری	میزان تغییر در احتمال تشکیل تعاونی در اثر یک واحد افزایش در عامل توضیح‌دهنده
عرض از مبدا	-۳/۱۷۳۵ f
شاخص‌های شخصی و جمعیتی	سن سواد بعد خانوار وضعیت اقتصادی - اجتماعی
شاخص‌های مربوط به عوامل تولید	تمایل به همکاری در مسایل آب و آبیاری تمایل به یکپارچه‌سازی اراضی سطح مهارت‌های فنی
شاخص‌های روان‌شناسی - اجتماعی	تمایل به کار گروهی سنت‌گرایی مشارکت
شاخص آموزش و ترویج	سطح نیاز به آموزش مهارت‌های تشکیل گروه کاری
شاخص اقتصاد	بهره‌وری

d = معنی‌دار در سطح اطمینان ۹۹ درصد b = معنی‌دار در سطح اطمینان ۹۵ درصد
a = معنی‌دار در سطح ۹۰ درصد f = ضریب معنی‌دار نیست

آنچه که در ادامه ساخت مدل‌های لوجیت اهمیت دارد، تعیین احتمال تشخیص درست نظام تعاونی تولید و دهقانی است. همان‌طور که جدول شماره ۸ نشان می‌دهد، مدل در تشخیص نظام دهقانی (۸۹٪) و حتی نظام تعاونی تولید (۴۱/۳٪) از کارایی خوبی برخوردار است.

جدول شماره ۶. شاخص‌های کارآمدی مدل احتمالی در تشخیص صحیح نظام تعاونی تولید

شاخص ارزیابی	احتمال (درصد)
احتمال آنکه نظام تعاونی تولید باشد و توسط مدل نیز تعاونی تولید تشخیص داده شود	۴۱،۳
احتمال آنکه نظام دهقانی باشد و توسط مدل نیز دهقانی تشخیص داده شود	۸۹

نتیجه گیری

از بررسی مدل لوجیت نظام بهره‌برداری دهقانی به تعاونی، نتایج جالب توجهی به دست آمد که ذیلاً به آن اشاره می‌گردد. از مجموع متغیرهای مستقل وارد شده در معادله رگرسیون لوجیت، تمایل به یکپارچه‌سازی اراضی، تمایل به کار گروهی، مشارکت اجتماعی، وضعیت اقتصادی - اجتماعی بهره‌برداران و بهره‌وری، از توضیح دهنده‌های نظام بهره‌برداری تعاونی هستند که به شکل محسوس و معنی‌داری تقویت آنها، میل به تشکیل نظام‌های بهره‌برداری تعاونی را در مقایسه با نظام‌های بهره‌برداری دهقانی افزایش خواهد داد. از طرف دیگر سنت‌گرایی، تمایل به ماندن در شیوه بهره‌برداری دهقانی را تقویت می‌نماید. به عبارت دیگر، تلاش و سیاستگذاری نظام‌مند و طولانی در تغییر وجه‌نظر بهره‌برداران و خانواده‌های تحت سرپرستی آنها و ایجاد میل به پیشرفت و گرایش به نوگرایی می‌تواند مسیر حرکت بهره‌برداران دهقانی را به تشکیل تعاونی‌های تولید هموار سازد.

از سوی دیگر، می‌توان در یک تقسیم‌بندی متغیرهای توضیح دهنده مذکور را به غیر از متغیرهای زمینه‌ای به دو گروه عمده تقسیم کرد. گروه اول، متغیرهای مربوط به سرمایه اجتماعی یعنی هنجارهای معامله متقابل (تمایل به کار گروهی و یکپارچه‌سازی اراضی) و مشارکت اجتماعی است و گروه دوم، متغیرهای مربوط به نظریه‌های نوسازی یعنی وجود نوگرایی و عدم سنت‌گرایی می‌باشد. البته در بخش دیگری از این پژوهش (جدول شماره ۶) نیز آنالیز واریانس یکطرفه نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی شامل: اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، هنجار معامله متقابل (تمایل به کار گروهی) و مشارکت در نظام‌های بهره‌برداری تعاونی، مشاع و حتی سرمایه‌داری ارضی و خرده سرمایه‌داری ارضی به شکل معناداری از نظام‌های بهره‌برداری دهقانی بالاتر بود و البته نظام‌های بهره‌برداری تعاونی نیز علاوه بر نظام‌های دهقانی، نسبت به بهره‌برداری‌های سرمایه‌داری ارضی و خرده سرمایه‌داری ارضی نیز به شکل معناداری از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردارند. این موضوع براساس نظریه افه و فوش، به دلیل بالا بودن میزان بیشتری از سرمایه اجتماعی درون بیتی در این گونه نظام‌های بهره‌برداری و برخوردار بودن آنها از رویه‌های دموکراتیک در تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ استراتژی‌ها در بهره‌برداری‌های تعاونی نسبت به سایر بهره‌برداری‌های جمعی سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری است که باعث شده نظام‌های بهره‌برداری تعاونی نسبت به سایر نظام‌های بهره‌برداری دهقانی، سرمایه‌داری و خرده سرمایه‌داری، از ویژگی‌ها و محسنات انجمن‌های از نوع دوم و چهارم در جدول شماره ۱ برخوردار باشند. البته براساس جداول شماره ۳ و ۴ و نتایج سایر مقایسه‌های آماری و داده‌های عینی، مشابهت و نزدیکی زیادی بین نظام‌های بهره‌برداری تعاونی و مشاع‌ها، در منطقه مورد بررسی وجود داشت و این موضوع می‌تواند به یکسان در نظر گرفتن این دو نوع نظام به لحاظ خواص و ویژگی‌های آنان، منجر گردد.

از نتایج مهم این بحث، تفاوت معنادار میزان بهره‌وری، نظام‌های بهره‌برداری دهقانی و خرد در مقایسه با نظام بهره‌برداری تعاونی می‌باشد که این نتیجه با توجه به بعد مشارکتی و انجمن‌پذیری بیشتر روستاییان و وجود ذهنیت مبتنی بر اعتماد عمومی، اعتماد نهادی و هنجارهای همیاری و تمایل به کار گروهی، که در انواع تمایل به کارهای گروهی متبلور است و در مجموع سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند در نظام‌های بهره‌برداری تعاونی از میزان بالاتری برخوردار بود. این ویژگی در کنار روحیه نوآوری و پذیرش و توجه به حال و آینده به جای توجه و اهمیت به گذشته، که به نظریه‌های نوسازی روانی مربوط است، این موضوع را ثابت می‌کند که سرمایه اجتماعی در نظام‌های بهره‌برداری تعاونی بر بهره‌وری و موفقیت نسبی این نظام‌ها تأثیر مثبت دارد و علت پایین بودن شدت رابطه این است که نظام‌های بهره‌برداری تعاونی در منطقه مورد بررسی بیشتر از سرمایه اجتماعی درون گروهی^۱ (بیتی - طایفه‌ای) و کمتر از سرمایه اجتماعی بین گروهی^۲ (بیتی - طایفه‌ای) برخوردار هستند و این موضوع می‌تواند بر بهره‌وری واحدهای بهره‌برداری تعاونی تأثیرگذار باشد. خود تعاونی‌ها نیز با توجه به بالاتر بودن معنادار سطح سرمایه اجتماعی در آنها نسبت به سایر نظام‌های بهره‌برداری از زمین، هنوز در حد ایده‌آل، در انجام فعالیت‌های گوناگون کشاورزی به غیر از نقش‌های هماهنگی در استفاده از خدمات و نهاده‌ها و سایر فعالیت‌های دیگر، احتیاج به توجه و برنامه‌ریزی بیشتری دارد. البته فاصله سطح بهره‌وری در نظام‌های بهره‌برداری دهقانی و تعاونی می‌تواند با توجه به وضعیت ذکر شده، کارآمدی و بومی‌سازی بحث سرمایه اجتماعی در ایران را تا حدودی به پیش برده و تحقیقات مشابه دیگری در این زمینه و سایر موضوعات از انواع تشکلهای جمعی، در نقاط مختلف ایران را به منظور بومی‌سازی این بحث فراهم نماید. از طرف دیگر توجه به نتایج مطالعات دیگر از این نوع، خالی از فایده نیست. برای مثال، نارایان (۱۹۹۷) در پژوهش خویش دریافته است که، مطالعات در زمینه وضعیت فقر به طور روزافزونی بر "سرمایه اجتماعی" تأکید دارند و پژوهش‌هایی که بستر اجتماعی و محلی را نادیده می‌گیرند، در حقیقت بخش عمده‌ای از معمای فقر را نادیده گرفته‌اند. بینگتون و کارل (۲۰۰۰) در پژوهش خود با ۱۲ مطالعه موردی روی روستاهای بولیوی به این نتیجه رسیدند که ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی شامل مشارکت، هنجارهای همیاری و تمایل به کار گروهی اتحادیه‌های فقرای روستایی، تأثیر مثبتی بر توسعه محلی داشته است و تشکلهای محلی و نهادهای دینی بیشتر و دولت و نهادهای ملی کمتر، در ایجاد توانایی سازمانی موثر بوده است و این اتحادیه‌ها از طریق تأثیر

1 bonding social capital
2 bridging social capital

مثبت بر مشارکت و هنجارهای همیاری و تمایل به کار گروهی، باعث دسترسی مردم به بازار و منابع طبیعی شده و باعث توسعه منطقه ای گردیده است.

منابع

- ازکیا، مصطفی (۱۳۶۴) *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی روستایی*، تهران: اطلاعات.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۲) تحلیل مبانی و نظریه‌های نظام‌های بهره‌برداری و روند تحول آنها با تاکید بر جامعه روستایی: مجموعه مقالات اولین همایش نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران، وزارت جهاد کشاورزی، ۹ و ۱۰ دیماه.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۵) *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی در ایران*، تهران: اطلاعات، چاپ پنجم.
- ازکیا، مصطفی و غفاری غلامرضا (۱۳۸۰) بررسی موانع اجتماعی - فرهنگی موثر بر مشارکت اجتماعی - اقتصادی سازمان یافته (در قالب NGOs) در جامعه روستایی ایران، گزارش تحقیقی، معاونت پژوهشی دانشگاه تهران.
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۸۳) *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: کیهان، چاپ پنجم.
- ازکیا، مصطفی و فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۳) "سرمایه اجتماعی و نقش آن در شکل‌های تولیدی: مطالعه موردی حوزه آبریز کرخه" *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره پنجم، شماره: ۴.
- پاتنام، رابرت (۱۳۸۰) *دموکراسی و سنت‌های مدنی*، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: انتشارات روزنامه سلام.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸) *جامعه‌شناسی روستایی ایران*، تهران: پیام.
- سلامی، حبیب ... (۱۳۷۶) "مفاهیم و اندازه بهره‌وری در کشاورزی" *فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه*، شماره: ۱۸، صص ۷-۳۱.
- سلامی، حبیب ... و طلاچی لنگرودی، حسین (۱۳۸۱) "اندازه‌گیری بهره‌وری در واحدهای بانکی مطالعه موردی بانک کشاورزی" *فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه*، شماره: ۳۹، صص ۷-۲۵.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۰) تبیین عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر مشارکت اجتماعی - اقتصادی سازمان یافته روستاییان، پایان‌نامه دکتری، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

- کاتوزیان، محمد علی (۱۳۶۸) اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه: محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی (جلد دوم)، تهران: پایپروس.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷) بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه: صبوری، منوچهر، تهران: نی.
- لمپتون، ا. اس. ک (۱۳۶۲) مالک و زارع در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
- وثوقی، منصور (۱۳۶۶) جامعه‌شناسی روستایی، تهران: کیهان.
- Ajami, Amir Ismail (2005) From Peasant to Farmer: A Study of Agrarian Transition in Iranian Villages 1997-2002, Middle East Study, Vol: 37, Pp. 327-349.
- Azkia, Mostafa (1993) Agrarian Structure of Iranian Society with Special Reference to The Post Revolutionary Era, Working Paper, Tehran University.
- Azkia, Mostafa (2002) Rural Society and Revolution, in Eric Hoogland edited Twenty years of Islamic Revolution, Syracuse University Press, Pp. 96-123.
- Azkia, Mostafa and Firouzabadi, Seyed Ahmad (2006) The Role of Social Capital in Creation of Rural Production Associations: A Case Study of Karkheh Dam Watershed Basin, Critique Critical Middle Eastern Studies, Vol: 15, No: 3, Pp. 295-315.
- Bebington, Anthony and Carrol F (2000) Induced Social Capital and Federations of the Rural Poor, The World Bank Social Development Department, Working Paper, No: 19, Pp. 1-45.
- Grootaert, Christiaan (1999) Social Capital, Household Welfare and Poverty in Indonesia, Local Level Institutions Study, Social Development Department, Environmentally and Socially Sustainable Development Network, Word Bank: Washington DC.
- Knack, S (2002) Social Capital, Growth and Poverty: a survey of cross country evidence, Cited in Grootaert, C and Bastelaer, T. (2002) The Role of Social Capital in Development, Cambridge Univ. Press.
- Krishna, A and Uphoff, N (2002) Mapping and measuring social capital through assesment of collective action to conserve and develop watersheds in Rajasthan, India. Published Cited in Grootaert, C and Bastelaer, T (2002) The Role of Social Capital in Development, Cambridge Univ. Press.
- Narayan, Deepa (1997) Voices of the poor: Poverty and Social Capital in Tanzania,

forthcoming ESD monograph series. World Bank: Washington DC.

- Narayan, Lant and Pritchett, Lant (1997) Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania, World Bank.

- Offe, Claus and Fuchs, Susanne (2002) "A decline of Social Capital ? The German Case", Published in Putnam, Robert D (2002) Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society, New York: Oxford University Press.

- Putnam, R (2000) Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community, Simon and Schuster, New York.

Archive of SID